

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2021

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ra swivutiso ri na tipheji ta 11.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO:

1. Papila leri ra swivutiso ri avanyisiwile hi swiyenge SWINHARHU:
XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)
XIYENGE XA C: Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi (30)
2. Hlaya switsundzuxo HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Khwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
6. Nombora tinhlamulo ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
7. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo yin'wana na yin'wana.
8. Tekela enhlokweni mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
9. Ndzinganyeto wa maavelo ya nkarhi:
XIYENGE XA A: Timinete ta 50
XIYENGE XA B: Timinete ta 30
XIYENGE XA C: Timinete ta 40
10. Tsala swi basa no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSHURIWA xa A, u languta na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A**VANA VO TSHAMA ESWITARATENI**

1	Ku va vana va tshama eswitarateni swi sungurile kusukela hi malembe ya 1920 na 1930 eAfrika-Dzonga. Leswi swi vangiwile hi ku xaniseka ka vantima emadorobeni ya Vrededorp, Doornfontein na Jeppe eJohannesburg. Vafana va le ka madoroba lawa va vumbile mintlawwa va famba hi switarata va kombela swakudya, va tekela vanhu swilo swa vona na ku xanisa van'wana.	5
2	Kusukela hi 1987 a ku ri na kwalomu ka 5 000 wa vana vo tshama eswitarateni eAfrika-Dzonga. Hi 1995 nhlayo yi tlakukile yi va kwalomu ka 10 000 wa vana va le xikarhi ka malembe ya nhungu na khumenkombo, laha 2 000 a va tshama eKapa. Vunyingi bya vona a va ri vaxinuna va Vantima. Swiendlo swa vona a swi nga amukeleki eka vaakatiko. A swi katsa milandzu leyitsongo na leyikulu swinene yo fana na swidzidziharisi swo fana na ' <i>glue</i> ', ku xavisa miri, ku lwa hi mikwana na maribye, vukhamba na ku pfinya.	10
3	Tekani u vile un'wana wa vana lava va tshamaka eswitarateni loyi na yena a a karhatiwa hi khwaxu, ntshikelelo wa maxelo yo biha na ku xanisiwa hi vahundzivandlela. Loko a ya tshama eswitarateni a a tshikile xikolo eka Giredi ya nkombu. Tekani u velekiwile na vamakwavo vamune laha Tirhani ndzisana ya yena na yena a a wela eka vona vana vo tshama eswitarateni. Vatswari va vona, Ndzalama na Kurhula a va ri vatswari lava a va dya va siya. Ku na malembe ya tsevu mana wa Tekani a hundzile emisaveni endzhaka ka mavabyi ya xitshuketa lawa ya koxeke vutomi bya yena.	15
20
4	Mana wa Tekani, Kurhula a a rhandza vana va yena hi mbilu na moya naswona a va endlela xin'wana na xin'wana. Endzhaku ka nkosi wa yena, timhaka ti sungurile ku teka xiyimo xin'wana lexi a xo tsakisa tata wa vona ntsena. Ndzalama u kokiwile rinoko hi marito ya le Bibeleni lama nge: 'Xikwembu Xi ku: A swi sasekangi leswaku wanuna a tshama a ri yexe', hiloko a ba tihomu a ya lovola Sukani, ntombi ya ka Nkanyani leyi a yi ri na n'wana un'we wa nhwana, Tshameleni, leswaku ku ta va yona leyi nga ta n'wi bungalaza yi n'wi sula mihlolo na ku hlayisa swiciwana swa yena. Ndzalama a nga kalangi a karhatiwa hi ku va Sukani a ri na n'wana. Loko Nkanyani a n'wi vutisile mhaka ya nhloko leyi Sukani a a ri na yona; u vurile leswaku yena u ta koka rhangana na n'wana wa rona.	25
30

- 5 Ku ya hi Tekani ku lovola ka tata wa yena a a ehleketa leswaku swi ta n'wi sula mihloti na maxangu yo loveriwa hi mana wa yena. Xihamariso, leswi a swi vangitano. Ku fika ka mhanintsongo ku tisile ku xaniseka eka Tekani, a a xanisiwa hi tindlela to hambanahambana. A a tsoniwa swakudya, a ya exikolweni a nga dyangi nchumu. Loko a ringeta ku hlamusela tata wa yena, a a vuya ehenhla ka yena, a vula leswaku u hambela nsati wa yena. Sukani a a nga ri na mhaka na vana va Ndzalama kambe a a tele ku ta hlayisa Tshameleni. Tshameleni a a dya a ambala xin'wana na xin'wana lexi a xi lavaka, loko Tekani a dya rikoko ra xilondzo. Leswi hinkwaswo a swi vangiswa hi ku va loko tata wa yena a ri kona swilo hinkwaswo a swi famba kahle. Timhaka a ti onhaka ntsena loko Tekani a sale na mhanintsongo. 35 40
- 6 Tekani u kale a ku xikovela i hosi. Siku rin'wana loko a tshamile a dya marhambu ya nhloko a tela hi miehleketo yo teka goza ro ya tihandzela swakudya eswitarateni swa le Joni. U sungurile hi ku lava ntirho laha o lava wun'wana na wun'wana tanihileswi a a nga ri na maphepha yo dyondzela ntirho. Ku herile tin'hweti ta tsevu a ha lava ntirho kambe a nga wu kumi. U kale a karhala a vona swi antswa ku tshika mhaka yo lava ntirho lowu a ku ri hava nhlanga leyi a a yi baleka. Masiku yo sungula ya n'wi tikerile kambe a twa swi antswa hikuva a nga etleli a nga dyangi nchumu. U hetelerile a tolovela vutomi lebyi bya le xitarateni hikuva a a twa a tshunxekile swinene na ku tsakisa hi vutomi lebyi hikuva a a tiendlela hi ku rhandza ka yena na ku tilawula eka xin'wana na xin'wana. 45 50
- 7 Ku nga ri khale se a a kumile vanghana lava se a a hanya na vona hi kurhula ku ri hava pho, wa nhonga. Tata wa yena u ringetile ku ya n'wi hakunula kwalomu se a a tshama kona a n'wi rhwala a muka na yena. A swi tekangi masiku mangani a nga nyengangi a tlhelela kwale switarateni swa le Joni. Kufika na sweswi Tekani wa ha tshama eswitarateni hambileswi tata wa yena a dyaka a tlhela a raha. Tata wa Tekani u tlhele a ringeta ku ya kombela ku pfuniwa emaphoriseni kambe ko fana na kwala. Maphorisa va ringetile ku hlamusela tata wa Tekani hilaha ku nga riki ro sungula ku va va ringeta ku susa vana lava eswitarateni kambe va tsandzekile. 55 60

[Xitshuriwa lexi xi hundzuluxeriwile xi huma eka webusayiti ya www.ashoka.org]

NA

XITSHURIWA XA B

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.alamystockphoto.com]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Swi sungurile rini ku va vana va tshama eswitarateni eAfrika-Dzonga? (1)
- 1.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Xivulwa lexi nge: 'A dya rikoko ra xilondzo' xi hlamusela leswaku a a ... ngopfu.
- A tiphina
B xaniseka
C dyela
D xurha (1)
- 1.3 Boxa swilo SWIMBIRHI leswi a swi nga amukeleki, leswi a swi endlwa hi vana vo tshama eswitarateni. (2)
- 1.4 Nyika ku yelana loku nga kona eka nhlokomhaka na hungunkulu ra xitshuriwa lexi. (2)
- 1.5 Ku ya hi xitshuriwa lexi, ku va vana va ya tshama eswitarateni swi vangiwile hi yini? (2)
- 1.6 Hi swihi leswi tata wa Tekani a a fanele a swi endlile leswaku Tekani a nga ha ttheleli eswitarateni? (2)

- 1.7 Ku ya hi xitshuriwa lexi, hlamusela leswi landzelaka hi marito ya wena.
- 1.7.1 Loko Tekani a tshamile a dya marhambu ya nhloko. (2)
- 1.7.2 Tata wa yena u ringetile ku ya n'wi hakunula kwalomu se a a tshama kona. (2)
- 1.8 U vona onge a swi vangwiwa hi yini leswaku Tekani a tthelela eswitarateni endzhaku ka loko tata wa yena a n'wi landzile? (2)
- 1.9 U nga vula yini hi vavasati lava xanisaka vana lava vatswari va vona va hundzeke emisaveni ku ya hi xitshuriwa lexi? (2)
- 1.10 U nga n'wi tsundzuxa yini Tekani mayelana na goza leri a ri tekeke ro ya tshama eswitarateni? (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.11 Hlamusela leswi humelelaka eka xitshuriwa xa B. (2)
- 1.12 Hi rihi khombo leri vana lava tshamaka eswitarateni va nga hlanganaka na rona? (2)
- 1.13 Endlelo ra munhu loyi a nga eka xitshuriwa xa B ri ku tisela yini emiehleketweni? (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.14 Kombisa ku yelana loku nga kona exikarhi ka xitshuriwa xa A na xa B. (2)
- 1.15 Hi kwihi ku hambana loku nga kona exikarhi ka xitshuriwa xa A na xa B? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2: KU KOMISA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya XITSHURIWA xa C lexi nge: 'Leswi munhu a nga swi endlaka ku tiantswisa ehenhla ka ntirhovutomi wa yena' kutani u tsala nkomiso hi marito lama nga hundziki **90** u kombisa **leswi munhu a nga swi endlaka ku tiantswisa ehenhla ka ntirhovutomi wa yena**. Nkomiso wa wena wu fanele wu va hi xivumbeko xa ndzimana kambe u katsa timhakankulu ta nkombo (7).

LEMUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

1. Tirhisa swivulwa leswi heleleke swa wena n'wini kambe u nga onhi mongo wa xitshuriwa.
2. A wu fanelangi ku tsala nhlokomhaka eka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.
3. Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.

XITSHURIWA XA C

LESWI MUNHU A NGA SWI ENDLAKA KU TIANTSWISA EHENHLA KA NTIRHOVUTOMI WA YENA

Munhu un'wana na un'wana wa swi lava ku humelela evuton'wini. Van'wana a va etleli na ku etlela. Van'wana va lava tindlu ta manyunyu loko van'wana va lava mimovha yo durha swinene. Van'wana va hetelela va tinghenisa na le ka vugevenga hi ku rhandza swilo. Loko munhu a vona un'wana a ri na swilo swa kahle, u lava ku fana na yena hambiloko a nga swi tivi leswaku u swi kumise ku yini.

Van'wana va vula leswaku loko munhu a lava swa kahle wo tiendlela yena n'wini, a nga kona loyi a nga n'wi endlalaka swona. Loko munhu a lava ku antswisa vutomi bya yena, siku rin'wana na rin'wana loko a pfuka u fanele ku n'wayitela a khensa swilo hinkwaswo leswi a nga na swona. Munhu a nga fanelangi ku yimela ku byeriwa loko a endlile swa kahle. U fanele ku titshemba na ku lwa hi matimba ku fikelela leswi a swi lavaka hikuva a xi kona lexi nga n'wi sivelaka. Ku tirha hi matimba swi pfuna munhu leswaku a kota ku humelela. U fanele ku dyondza eka ku tsandzeka loku a hlanganaka na kona hikuva eku heteleleni u ta swi vona leswaku swi pfuna ku fikelela ku navela ka yena.

Ku hlaya matsalwa yo hambanahambana lawa ya fambelanaka na ntirho lowu munhu a wu tsakelaka, swi nga n'wi pfuna ku antswisa vutivi bya yena. Ku va munhu a nga chavi ku vutisa lava nga na ntokoto eka ntirho lowu a wu tsakelaka i mhaka ya kahle hikuva vona va nga va va ri na vutivi byo antswa. Swi nga endleka van'wana va nga swi tsakeli ku pfuna kambe munhu u fanele a nga heli matimba, a ya emahlweni a vutisa. Xin'wana lexi a nga xi endlaka i ku kuma munhu loyi a nga xikombiso lexinene, loyi a nga ta n'wi letela na ku n'wi pfuna hi miehleketo minkarhi hinkwayo.

Swi kahle ku va munhu a tikhensa hambiloko leswi a nga swi fikelela swi nga ringanangi ku ya hi ku navela ka yena, leswi swi ta endla leswaku a va na matimba yo lwa a ya emahlweni na riendzo leri a ri sunguleke.

[Xitshuriwa lexi xi hundzuluxeriwile ku suka eka webusayiti ya www.upbeatconsult.com]

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xinavetiso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D

VHENGELE RA TIMASIKI

R10,00 ntsena!

VUTIHLANGANISI
099 500 9000
www.masiki.com

**A ti yi hi nghohe!
Ti tlatlalata khorona!**

Lava tlhariheke va xava kwala!

Timasiki ta muxaka lowu ti kumeka eka hina ntsena!

'Vulavula no hefemula endzeni ka masiki leyi ngo nkhulee!'

Masiki yi cincisiwa wa ha ri endzeni ka vhengele ntsena, handle ka swona a ra ha ri na vutihlamuleri.

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.mask.com]

- 3.1 Hi xihhi xilogene xa vhengele leri ra timasiki? (1)
- 3.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko munavetisi a ku: 'Ti tlatlalata khorona!' u hlamusela leswaku timasiki leti navetisiweke ti ... khorona. (1)
- A bukutela
B etlerisa
C xanisa
D herisa
- 3.3 Kombisa mboyamelatlhelori'we lowu nga kona eka xinavetiso lexi. (2)
- 3.4 Marito ya 'Lava tlhariheke va xava kwala!' ya na nkucetelo muni eka vaamukeri va hungu? (2)
- 3.5 Nyika xikongomelo xo va munavetisi a tsarile marito lama nge: 'Masiki yi cincisiwa wa ha ri endzeni ka vhengele ntsena, handle ka swona a ra ha na vutihlamuleri' hi fonto leyitsongo swinene. (2)
- 3.6 Ku ya hi xinavetiso lexi, hi wihi ntirho wa riencisi leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi? (2)
- Vulavula no hefemula endzeni ka masiki leyi ngo nkhulee!**

(2)
[10]

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI

Xiyisisa khathuni leyi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E

[Khathuni leyi yi huma eka webusayiti ya www.cartoonstock.com]

XITSHURIWA XA F

[Khathuni leyi yi huma eka webusayiti ya www.MarkParisi@aol.com]

SWIVUTISO SWA XITSHURIWA XA E NA F

- 4.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhata swa khathuni leyi nga eka xitshuriwa xa E swi nga eka wona. (1)
- 4.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka ximunhuhata xa nomboro ya 1 na 2 eka xitshuriwa xa E i bya ...
- A muthori na muthoriwa.
B muendzi na mutirhi.
C mutswari na n'wana.
D mudyondzisi na mudyondzi. (1)
- 4.3 Hlamusela leswi humelalaka eka khatuni ya xitshuriwa xa E. (2)
- 4.4 Ku ya hi khathuni leyi nga eka xitshuriwa xa E, hi wihi ntirho wa xirhangi lexi tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi? Tihela u hlamusela na leswi ximunhuhata lexi xi vulaka swona hi xivulwa lexi.
- 'Ndzi tsakela ku tshama Hukuri na N'wendzambahala ndzi tiphina hi matsavu laha Hlayisekani.' (2)
- 4.5 Kombisa xikhovolelo lexi humelerisiwaka hi marito ya ximunhuhata xa nomboro ya 3 eka xitshuriwa xa F loko xi ku: 'Na mina ndzi le ka yona mhaka leyi!' (2)
- 4.6 U vona onge xivangelo xo va voko ra ximatsi ra ximunhuhata xa nomboro ya 2 eka xitshuriwa xa F ri ri ehenhla ka tafula xi nga va xi ri xih? (2)
- (10)**

XIVUTISO XA 5: PROSI

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA G: PROSI**VUTOMI ENDZHAKU KA LOKO MUNHU A HETILE GIREDI YA KHUMEMBIRHI**

Loko munhu a hetile Giredi ya 12 u fanele a langutisana na vutomi **bya yena** ku ya emahlweni. Swi vonaka swi olova kambe van'wana swi va tsona vurhongo. Swi vangwiwa hi ku va van'wana va tshama va pfilunganile emiehleketweni va nga swi tiva leswaku va lava ku endla yini. Lava dyaka va tlhela va raha, va famba va vona swa misava va nga si yisa tidyondzo ta vona emahlweni, va ku va ta swi vona **lembe leri taka**, va **rivala** leswaku malembe ya le ku fambeni. 5

Van'wana va titwa va ri ehansi ka ntshikelelo lowukulu wo huma eka vatswari na vanghana va vona hikuva va vona ku ri ku tlanga hi nkarhi loko vana va vona va lava ku wisa lembe rin'we va nga dyondzi va ha tilavalava. Endzhaku ka loko va tilavalavile va ya **etiyunivhesithi** se va kurile emiehleketweni va tiva leswi va swi lavaka 10 evuton'wini.

Swi kahle ku va munhu a kombela ku pfuniwa **loko** a nga swi tivi leswaku u fanele ku endla yini. A nga vutisa lava nga na vutivi leswaku a kota ku teka xiboho xa kahle. Leswi swi ta endla leswaku a tiyisela hambu swi tika tanihileswi va nge: 'Laha ku nga na ku navela ku na ku humelela' naswona va ri: 'Ximitatsengele xi tshemba nkolo.'

15

[Xitshuriwa lexi xi hundzuluxeriwile xi huma eka webusayiti ya www.sastudy.co.za]

5.1 Siva marito lawa ya tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi hi rito rin'we.

Va famba va vona swa misava va nga si yisa tidyondzo ta vona emahlweni va ku va ta swi vona **lembe leri taka.**

(1)

5.2 Hi wihi ntirho wa riengeteri leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Endzhaku ka loko va tilavalavile va ya **etiyunivhesithi** se va kurile emiehleketweni.

(1)

5.3 Xiya xivulwa lexi nga laha hansi kutani u tlhela u xi tsala kambe u sungula hi marito lama tikisiweke.

Swi kahle **ku va munhu a kombela ku pfuniwa** loko a nga swi tivi leswaku u fanele ku endla yini.

(2)

5.4 Nyika ntirho wa ribumabumeri leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Loko munhu a hetile Giredi ya 12 u fanele a langutisana na vutomi **bya yena** ku ya emahlweni.

(2)

5.5 Vumba xivulwa xin'wana hi rito leri tikisiweke u humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Va **rivala** leswaku loko va tshama va nga dyondzi malembe ya le ku fambeni.

(2)

5.6 Xana xivuriso lexi nga laha hansi a wu ta xi tirhisa loko swi te yini?

Ximitantsengele xi tshemba nkolo.

(2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70